

Μεταφράζοντας τον Νίτσεⁱ

Η μετάφραση των Απάντων του Νίτσε ολοκληρώθηκε φέτος από τον Ζήση Σαρίκα – από τον ίδιο δηλαδή μεταφραστή, ένα επίτευγμα σπάνιο στις ευρωπαϊκές εκδόσεις του Νίτσε. Η μετάφραση των πρώτων έργων είχε ξεκινήσει στις αρχές της δεκαετίας του 90, και πέρασε από άλλους τρεις εκδότες της Θεσσαλονίκης πριν βρει την οριστική της μορφή στις εκδόσεις «Πανοπτικών». Με τις διαδοχικές επανεκδόσεις δόθηκε στον μεταφραστή η δυνατότητα να επανεξετάσει και να βελτιώσει τις μεταφράσεις του, έτσι ώστε να μπορούμε να μιλούμε πλέον για τελική έκδοση.

Πρόθεση μου εδώ δεν είναι να μιλήσω για το μεταφρασμένο έργο, αλλά για τον μεταφραστή. Θα μιλήσω λοιπόν για τον Σαρίκα και όχι για τον Νίτσε.

Η πρόθεσή μου δεν δικαιολογείται μόνο από τη μακρόχρονη φιλία και την παράλληλη πορεία μας, αλλά και από το γεγονός ότι από κοινού κάναμε την πρώτη μας μετάφραση σε ένα τεύχος του *Πολίτη* του 1976 – ήταν η Εισαγωγή στα *Grundrisse* του Μάρξ. Επαναλάβαμε το κοινό εγχείρημα το 1991 με μια συλλογή άρθρων του Αλεξάντρ Κοϋρέ που κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Ύψιλον με τίτλο *Επιστήμη και δυτικός πολιτισμός*. Υπάρχει ωστόσο και ένας επιπλέον λόγος. Πιστεύω ότι η διαμόρφωση της ελληνικής θεωρητικής σκέψης, τουλάχιστον μετά τη Μεταπολίτευση, συνδέεται περισσότερο με την ιστορία των μεταφράσεων παρά με την αυτόνομη παραγωγή ιδεών. Και ο Ζήσης Σαρίκας ανήκει σε μια ομάδα ανθρώπων που δεν πραγματοποίησαν απλώς μια σειρά σημαντικών μεταφράσεων, αλλά επέλεξαν το τι θα μεταφραστεί και θα κυκλοφορήσει στη φτωχή ελληνική αγορά του βιβλίου. Στην ίδια κατηγορία, στον τομέα δηλαδή της φιλοσοφίας και των κοινωνικών επιστημών, θα πρέπει να αναφέρει κανείς τον Κωστή Παπαγιώργη, τον Γεράσιμο Λυκιαρδόπουλο και τον Στέφανο Ροζάνη, τον Μπάμπη Λυκούδη, τον Λευτέρη Αναγνώστου, τον Νίκο Σκουτερόπουλο, τον Ιορδάνη Αρζόγλου, την Καίτη Χατζηδήμου και την Ιουλιέτα Ραλλη, οι οποίοι την ίδια εποχή μετέφρασαν σημαντικά θεωρητικά κείμενα σε σειρές όπως αυτές που διηύθυναν ο Νίκος Γιανναδάκης στις εκδόσεις Παπαζήση και ο Παναγιώτης Κονδύλης στις εκδόσεις Γνώση.

Για όσους είχαν την ατυχία να περάσουν την εφηβεία της στο σκοτάδι της δικτατορίας, οι πνευματικές ανάσες και διέξοδοι ήταν εξαιρετικά περιορισμένες. Σίγουρα η λογοτεχνία, κυρίως η νεοελληνική, κάποιες επαρκείς φιλολογικές αναλύσεις, το σινεμά, λίγες θεατρικές παραστάσεις. Όσο για τη φιλοσοφία και τη θεωρία, εκεί υπήρχε το απόλυτο κενό. Εκτός κι αν θεωρήσει κανείς θεωρία τις προδιδακτορικές μεταφράσεις του Λένιν, που δειλά δειλά ξεναέβγαιναν στο προσκήνιο, ή τα ακατανόητα μεταφράσματα κάποιων κλασικών φιλοσόφων στις εκδόσεις Αναγνωστίδη. Η αρχαία ελληνική φιλοσοφία, έστω και στις ελάχιστες αξιοπρεπείς μεταφράσεις που κυκλοφορούσαν (του Συκουτρή, του Γρυπάρη ή του Τατάκη), δεν προσήλκυσε ποτέ τη δική μας γενιά - είχε μολυνθεί στο μυαλό μας από την υπερφίαλη ελληνολατρεία των σχολικών βιβλίων και του Παπαδόπουλου.

Με την πτώση της δικτατορίας, οι ανησυχίες των νέων ανθρώπων αναζήτησαν διέξοδο σε κινήματα και ρεύματα σκέψης της προηγούμενης δεκαετίας, που εδώ ωστόσο ήταν ακόμη άγνωστα: τον Μάη του 68 και τη γενικευμένη αμφισβήτηση που επέφερε, την Άνοιξη της

Πράγας με τη συνεπόμενη κρίση του μαρξισμού, τις φοιτητικές εξεγέρσεις, τη σεξουαλική απελευθέρωση. Νέοι τομείς γνώσης, που είχαν ξεκινήσει στην Ευρώπη κατά την εκπληκτική δεκαετία του 60, αποτέλεσαν και τους δικούς μας άπιαστους στόχους. Ο κριτικός μαρξισμός κατ' αρχήν, που έμοιαζε να συνάδει με την πολιτικοποίηση της εποχής, κυρίως η Σχολή της Φραγκφούρτης, αλλά και οι Ιταλοί αναθεωρητές, και ακόμη ο Αλτουσέρ, ο Πουλαντζάς, ο Καστοριάδης. Στο επίκεντρο βρέθηκε επίσης ο γαλλικός στρουκτουραλισμός και οι επιστήμες που έφερε στο προσκήνιο, η κοινωνική ανθρωπολογία, η γλωσσολογία, η ψυχανάλυση, η σημειωτική. Η κλασική φιλοσοφία δεν θα έλεγα ότι είχε αρκετή πέραση (αν και η έλλειψή της θα αρχίσει να βαραίνει σημαντικά κατά την επόμενη δεκαετία), η αναμέτρηση όμως με τη σκέψη του Βιτγκενστάιν έμοιαζε επείγουσα, όπως και με τον λογικό θετικισμό και την αναλυτική φιλοσοφία, που στο κλίμα της ημιμάθειας της εποχής θεωρούνταν ρηξικέλευθες τάσεις. Η επιστημολογία έγινε βαθμιαία ο κλάδος της φιλοσοφίας με τους περισσότερους θιασώτες στην Ελλάδα.

Υπήρχε λοιπόν ένα τεράστιο κενό στην πληροφόρηση που δεν ήταν εύκολο να καλυφθεί. Λίγοι σκόρπιοι μεταφρασμένοι τίτλοι άρχισαν να κυκλοφορούν στα ελληνικά (το πρώτο μέρος της καντιανής *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* σε μετάφραση Αν. Γιανναρά, το *Έρως και Πολιτισμός* και *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος* του Μαρκούζε), ενώ άρχισαν να εκδίδονται κάποια σημαντικά περιοδικά με έκδηλο ενδιαφέρον για θεωρητικά ζητήματα - μεταξύ άλλων ο *Πολίτης*, οι *Σημειώσεις*, ο *Δευκαλίων*, ο *Σύγχρονος Κινηματογράφος*. Ο ακαδημαϊκός χώρος δεν είχε ακόμη συνέλθει από τη λαίλαπα της δικτατορίας και η «αποχουνοποίηση» εμφανιζόταν ως πιο επείγουσα υποχρέωση από την μείωση της πνευματικής ένδειας. Έτσι οι πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες παρέμεναν ελλιπείς και απαρχαιωμένες. Μόνη όαση ήταν τα ξενόγλωσσα βιβλιοπωλεία που υπήρχαν τότε, και δεν υπάρχουν πλέον (ο Κάουφμαν, ο Παντελίδης, ο Ελευθερουδάκης στην Αθήνα, ο Μόλχο και ο Προμηθέας στη Θεσσαλονίκη), και οι βιβλιοθήκες των ξένων μορφωτικών Ινστιτούτων.

Επιμένω στο ξενόγλωσσο βιβλίο, γιατί πρέπει να αντιληφθούμε ότι η άμεση επαφή μαζί του ήταν τότε ο μόνος τρόπος θεωρητικής ενημέρωσης. Για να καταλάβει κανείς τη διαφορά με τη σημερινή κατάσταση, δεν χρειάζεται να αναφερθεί στις πληροφορίες που προσφέρει ο ειδικός Τύπος ή το Ίντερνετ· αρκεί να αναλογιστεί ότι η εμπορική χρήση της (αυτονόητης) φωτοτυπίας εμφανίστηκε, στην Ελλάδα τουλάχιστον, μόλις το 1978! Η συλλογή λοιπόν βιβλίων, και μάλιστα νεότευκτων και δυσπρόσιτων, αποτέλεσε ύψιστη αξία για τις ολιγομελείς ομάδες των ενημερωμένων νέων της Μεταπολίτευσης στις οποίες ανήκε και ο Ζήσης Σαρίκας. Είναι άλλωστε ακόμη η εποχή που η ταυτότητα του καθενός ορίζεται με βάση το περιεχόμενο της προσωπικής του βιβλιοθήκης (όπως για την επόμενη γενιά θα καθοριστεί με βάση τη μουσική ενημέρωση και τις μουσικές προτιμήσεις). Για την εμμονή στην απόκτηση βιβλίων παραπέμπω στις σχετικές σελίδες από τα *Σιαμαία και Ετεροθαλή* του Παπαγιώργη, ο οποίος είχε άλλωστε παράλληλη πορεία με τον Σαρίκα.

Γνωρίζω από πρώτο χέρι ότι η προσωπική βιβλιοθήκη του Σαρίκα και των στενών του φίλων έγινε σύντομα πλουσιότερη και από το φιλοσοφικό Σπουδαστήριο της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ, όπου σπούδαζε. Η αναπόφευκτη σύγκριση γεννούσε ένα αίσθημα υπεροχής, είχε όμως και μια παράπλευρη απώλεια: το τελειωμένο διδακτορικό του Σαρίκα ουδέποτε έφτασε έως την υποστήριξη. Αν η ενημέρωσή σου είναι πληρέστερη από την αντίστοιχη των καθηγητών σου και η βιβλιοθήκη σου πιο ενημερωμένη από το πανεπιστημιακό

Σπουδαστήριο, η αίγλη της ακαδημαϊκής ένταξης ξεθωριάζει. Κάπως έτσι χάσαμε έναν καλό δάσκαλο, κερδίσαμε όμως έναν πολύτιμο μεταφραστή.

Οι μεταφράσεις ήρθαν για τον Σαρίκα ως φυσιολογική κατάληξη, εφόσον επέλεξε να ζήσει από τη δουλειά του ως ελεύθερος διανοούμενος. Η δυνατότητα μιας τέτοιας επιλογής υπήρχε ακόμη τη δεκαετία του 70, και δεν ήταν λίγοι αυτοί που την ακολούθησαν, όχι γιατί η πνευματική εργασία πληρωνόταν τότε καλύτερα από τώρα (στα ίδια χάλια βρισκόμαστε), αλλά γιατί δεν βάραινε τόσο πολύ το άγχος της επιβίωσης. Σημαντικό επίσης θεωρώ το γεγονός ότι, παρά το ότι η μετάφραση ήταν το επάγγελμα του Σαρίκα, δεν χρειάστηκε ποτέ να αναλάβει μεταφράσεις κατά παραγγελία, αλλά είχε τη δυνατότητα να προτείνει ο ίδιος στους εκδότες του τους τίτλους που θα έπρεπε να κυκλοφορήσουν.

Η πρώτη εκδοτική σειρά που στην ουσία ανέλαβε ο Σαρίκας ήταν η «Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη» στις εκδόσεις Ύψιλον, με πρώτο τίτλο τις *Αρνήσεις* του Μαρκούζε, που κυκλοφόρησε το 1983 σε μετάφραση δική του. Από τη σειρά αυτή, που συνέχισε να εκδίδει τίτλους μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 90, έγιναν γνωστοί στην Ελλάδα κυρίως οι θεωρητικοί της Σχολής της Φραγκφούρτης (εκτός από τον Μαρκούζε, ο Χορκχάιμερ, ο Αντόρνο, ο Χάμπερμας), αλλά και σημαντικοί συγγραφείς που πρωτοεμφανίστηκαν στα ελληνικά, όπως ο Λ. Μάμφορντ, ο και ο Αλ. Κοϋρέ. Τις περισσότερες από αυτές τις μεταφράσεις της σειράς τις έκανε ο ίδιος ο Σαρίκας.

Δεν θα επιχειρήσω να απαριθμήσω όλες τις μεταφράσεις του Σαρίκα - αμφιβάλλω άλλωστε αν και ο ίδιος μπορεί να το κάνει. Οπωσδήποτε ωστόσο πρέπει να αναφερθεί ότι είναι ο βασικός μεταφραστής του Καστοριάδη στα ελληνικά, αφού είναι αυτός που μετέφρασε όλα τα μείζονα έργα του φιλοσόφου εκτός από την *Φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας* (τα *Σταυροδρόμια του λαβύρινθου, τον Θρυμματισμένο κόσμο, τους Χώρους του ανθρώπου* στις εκδόσεις Ύψιλον και την *Ακυβέρνητη Πολιτεία* στις εκδόσεις Ευρασία). Όπως ο ίδιος λέει, υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική εμπειρία (και πραγματική μαθητεία) η συνεργασία του με τον ίδιο τον Καστοριάδη για την ελληνική μετάφραση αυτών των βιβλίων. Στους συγγραφείς που ο Σαρίκας μετέφρασε περιλαμβάνονται ακόμη ο Φουκώ, ο Μπροντιγιάρ, ο Ντελέζ, ο Μαξ Στίρνερ, ο Μπράντλιτζερ.

Με τη μετάφραση του Νίτσε ο Σαρίκας άρχισε να καταπιάνεται από τις αρχές της δεκαετίας του 90 (η πρώτη του απόπειρα είναι τα *Φιλοσοφικά Αποσπάσματα* στις εκδόσεις Εξάντας το 1993). Μεμονωμένα έργα του Νίτσε σε μεταφράσεις Σαρίκα κυκλοφόρησαν από την Εκδοτική Θεσσαλονίκης, ενώ η αίσθηση της πλήρους έκδοσης άρχισε να διαφαίνεται στη συνεργασία του με τις εκδόσεις Νησίδες. Βαθμιαία την απλή μετάφραση αντικατέστησε η σχολιασμένη έκδοση, ενώ στη σειρά των έργων του Νίτσε προστέθηκε και ένα δοκίμιο του ίδιου του Σαρίκα, στην προσπάθειά του να βοηθήσει τον αναγνώστη στην κατανόηση του *Ζαρατούστρα*, της πιο αινιγματικής νιτσεικής πραγματείας (Ζ. Σαρίκας, *Το όραμα του Υπερανθρώπου*, Πανοπτικόν 2014, 1^η έκδ. 2003). Στη σημερινή τους μορφή τα Άπαντα του Νίτσε εκδίδονται σε 15 ομοιόμορφους τόμους από τις εκδόσεις Πανοπτικόν, με εισαγωγές και ενιαίο σχολιασμό. Νομίζω ότι δεν είναι υπερβολή να χαρακτηριστεί άθλος η ολοκλήρωση της έκδοσης, όχι μόνο του μεταφραστή αλλά και του μικρού εκδοτικού οίκου της Θεσσαλονίκης που την πραγματοποίησε.

Είναι προφανές ότι πολλοί είναι οι παράγοντες που καθιστούν μια μετάφραση άρτια – η καλή γνώση του αντικειμένου και της γλώσσας προέλευσης, οι εκφραστικές δυνατότητες, η επινοητικότητα και η πείρα του μεταφραστή, ο χρόνος που αφιερώνεται στη μετάφραση, ακόμη και η αμοιβή του μεταφραστή. Εξίσου προφανές είναι ότι καμία μετάφραση δεν είναι οριστική ούτε απαλλαγμένη από λάθη – γι’ αυτό και οι μεταφράσεις, ιδίως των κλασικών κειμένων, πρέπει να γίνονται και να ξαναγίνονται. Αν αναρωτηθώ τώρα γιατί θεωρώ τον Σαρίκα καλό μεταφραστή, θα έλεγα ότι το μεγάλο του όπλο είναι τα καλά του ελληνικά. Δεν είναι χωρίς σημασία ότι κάποιοι γνωρίζουν τον Σαρίκα περισσότερο ως πεζογράφο και δοκιμογράφο παρά ως μεταφραστή. Για λόγους λοιπόν πληρότητας αλλά και ουσίας, αναφέρω τη λογοτεχνική του παραγωγή: *Ψίχουλα* (1998), *Μακριά από τον κόσμο* (1998), *Ανθρώπινες σκιές* (2012) από το Πανοπτικόν, *Κυριακή ρεπό* από την Εστία.

Βασίλης Κάλφας, The books Journal, τχ. 56, Ιούνιος 2015

ⁱ Μια μορφή αυτού του κειμένου διαβάστηκε στη Θεσσαλονίκη τον Ιανουάριο και στην Αθήνα τον Μάρτιο του 2015 σε εκδηλώσεις για την έκδοση των Απάντων του Νίτσε.